

Тема 1: Історія становлення конфліктології

План лекції.

1. Основні етапи та передумови виникнення конфліктології як самостійної галузі знань.
2. Сучасні теорії конфлікту.
3. Формування конфліктології як наукової дисципліни в умовах трансформації сучасного українського суспільства.

1. Конфліктологія відносно молода наука, як самостійна галузь знань

вона сформувалася в дев'яностих роках ХХ сторіччя. Виникненню конфліктології як самостійної теорії, що містить концептуальні та методологічні підходи щодо вивчення та опису конфліктних явищ різного роду, так і практики роботи з ними, передував тривалий період формування, накопичення й розвитку конфліктологічних ідей, спочатку в рамках соціальної філософії, а пізніше – в соціології, психології та інших науках.

Отже, традиції накопичення конфліктологічних ідей мають багатовікову історію. Конфлікти як суттєва сторона соціальних зв'язків, взаємодії і відносин людей, їхньої поведінки та вчинків, існували завжди і з незапам'ятних часів притягували до себе допитливу увагу людини. Свідчення тому - міфологія й релігія різних народів, фольклор і пам'ятники древньої літератури, судження античних і середньовічних мислителів, досягнення соціальних і гуманітарних наук. Взяти, приміром, сюжет з «яблуком розбрату» і «судом Париса» у грецькій міфології. Це поетична розповідь про те, як богиня розбрату й ворожнечі Еріда кинула на святковий стіл золоте яблуко з лаконічним написом «найгарнішій» і як засперечалися три впливові богині, що були серед банкетуючих, кому призначене яблуко.

Ідеї згоди й конфлікту, миру й насильства завжди були одними із центральних у різних релігійних плинах. Тема боротьби добра зі злом представлена в значному числі здобутків культури й мистецтва. Повсякденна свідомість також є потужним джерелом конфліктологічних ідей, відображенням відносин людей до конфліктів різного рівня.

З'явившись із першими людськими співтовариствами, конфлікти являли собою повсякденні явища, і довгий час не були об'єктом наукового

дослідження, хоча деякі геніальні думки про них є в найдавніших джерелах, що дійшли до нас. У зв'язку із цим важливо проаналізувати еволюцію наукових поглядів на конфлікт, виокремивши такі періоди:

Найдавніші часи. У цьому періоді заслуговують на увагу точки зору давньокитайських учених. Особливе місце серед них належить *Конфуцієві* (551-479 р. до н.е.), одному з перших китайських філософів. Його філософські, у тому числі й конфліктологічні, ідеї розвивалися іншими китайськими мислителями протягом багатьох століть. Конфуцій у своїх висловах стверджував, що конфлікти породжують, у першу чергу, нерівність та несхожість людей. Погляди на проблему конфлікту ми знаходимо в численних моральних заповідях Конфуція: наприклад, «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі й у родині до тебе не будуть почувати ворожнечі». Давньокитайські філософи вважали, що сам по собі конфлікт не поганий і не гарний, він існує всюди незалежно від думок людей про нього. Весь світ повен протиріч, з ними неминуче пов'язане життя природи, людини, а також Богів. Термін «конфлікт» вони ще не застосовували, але бачили, що конфлікт не вичерпує собою всього життя, а є лише її частиною.

Античні погляди на проблему конфлікту (Аристотель, Геракліт, Демокрит, Платон) будувалися на основі філософського вчення про протилежності. Аналізуючи античні погляди на проблему конфлікту, важливо звернути увагу на те, що багато мислителів того періоду співвідносять їх із контекстом соціальних явищ, не тільки виявляючи причини різних зіткнень (конфліктів), але й даючи їм оцінку з погляду соціальних наслідків. Так, *Геракліт* зробив спробу розкрити причину руху, уявити рух речей і явищ як необхідний, закономірний процес, що породжується боротьбою протилежностей. Боротьба загальна й “все відбувається через боротьбу й за необхідністю, - писав він [1].

На відміну від Геракліта, який, по суті, виправдовував боротьбу, війну, *Платон* (близько 427-347 р. до н.е.) засуджував її, розглядаючи, як найбільше зло. Аналогічної оцінки війни, як найгострішого соціального конфлікту,

дотримувався й *Демокрит* (близько 460-370 р. до н.е.). Він говорив: «Громадянська війна є нещастя для тієї іншої ворогуючої сторони...».

Але не тільки війна, як соціальний конфлікт, попадає в поле зору античних мислителів. Цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані з державним устроєм, ми знаходимо в *Аристотеля* (384-322 р. до н.е.), який стверджував, що держава є інструментом примирення людей. Людина - поза державою, на його думку, агресивна й небезпечна.

Середньовіччя (А.Августин, Ф. Аквінський). Найважливішою особливістю конфліктологічних ідей, що одержали свій розвиток у поглядах середньовічних мислителів, було те, що в основному вони носили релігійний характер. Для підтвердження даної тези можна звернутися до думки *Аврелія Августина* (354-430 р. н.е.) про єдність людської й божественної історії, що протікає одночасно в протилежних і нероздільних сферах. Ця протилежна й нероздільна історія являє собою вічну битву двох царств — божого й земного. Погляди *Фоми Аквінського* (1125-1274) можна виявити в його міркуваннях про царство філософського пізнання й богослов'я, про світську й духовну владу, про людське буття й Бога тощо.

Епоха Відродження (М.Кузанський, М. Коперник, Н.Макіавеллі, Д.Бруно). Істотною особливістю поглядів мислителів цієї епохи на проблему конфлікту є те, що вони сформувалися в результаті розвитку на більш високому рівні ідеї давньогрецької філософії про велич людського розуму, про його роль у пізнанні навколишнього світу. Звільняючи сприйняття людських проблем від влади релігійної свідомості, філософи цієї епохи надавали подібним проблемам земний зміст.

Аналізуючи погляди видатних мислителів цього періоду — *Миколи Кузанського* (1401-1464), *Миколи Коперника* (1473-1574), *Джордано Бруно* (1548-1600), *Нікколо Макіавеллі* (1469-1527), важливо звернути увагу на те, що багато хто з них піддавалися репресіям з боку церкви, перебували з нею в стані найгострішого конфлікту. Разом з тим, вони вірили в силу людини, його розум і гармонію, здатність перебороти соціальні конфлікти.

При аналізі конфліктологічних поглядів мислителів *Нового часу та епохи Освіти* важливо усвідомити соціально-культурні умови й суспільний устрій того періоду. Насамперед, це була епоха не тільки потужного економічного, але й винятково культурного підйому європейських країн; усе це створювало передумови до системного підходу в пізнанні явищ навколишнього світу, і в тому числі у вивченні конфліктів.

Про протиріччя в природі, суспільстві, мисленні, про боротьбу між людьми, класами, державами вчені розмірковували особливо багато в Новий час, коли соціальні конфлікти стали найбільш гострими. Найхарактерніші для даного періоду погляди на конфлікт утримувалися в роботах *Ф.Бекона* (1561-1626), *Т.Гоббса* (1588-1679), *Ж.Ж.Руссо* (1712-1778), *А.Сміта* (1723-1790). Зокрема Ф.Бекон один із перших застосував системний підхід до аналізу соціальних конфліктів усередині країни. Песимістичний підхід щодо розуміння природи соціального конфлікту виразив Т.Гоббс у книзі «Левіафан», в якій він негативно оцінював людську природу. Цікава в цьому змісті його концепція про природний стан суспільства як «війни всіх проти всіх». Оптимістичний підхід щодо природи конфлікту представлено у поглядах Ж.Ж.Руссо, який на відміну від Т.Гоббса вважав, що людина за своєю природою добра, миролюбива, створена для щастя. Джерелом конфліктів у сучасному суспільстві, на його думку, є недоліки в його організації, забобони людей тощо. Щоб була злагода і мир між людьми, необхідно створити демократичне суспільство.

Перша половина XIX ст. На цьому етапі розвитку конфліктологічної думки особливу цінність становлять погляди представників класичної німецької філософії — *І.Канта* (1724-1804), *Г.Гегеля* (1770-1831), *Л.Фейєрбаха* (1804-1872). Звертаючись до поглядів видатних мислителів першої половини XIX ст., важливо акцентувати увагу на їхніх глибоких філософських міркуваннях про найгостріші соціальні проблеми того часу. Зокрема такою була проблема - війни й миру. Цікаві в цьому плані ідеї І.Канта («Про вічний світ»), Гегеля («Про війну, як засіб морального очищення

народів») та ін. І.Кант, подібно Т.Гоббсу, песимістично визнає природним для людей «стан війни», разом з тим, подібно Ж.Ж.Руссо, виражає оптимістичну надію на можливість досягнення «стану миру».

Друга половина XIX-початок XX ст. (К.Маркс, О.Конт, Г.Зіммель).

Цей період займає виняткове місце в становленні самостійної теорії, що обумовлена такими чинниками:

- ✓ до цього часу був накопичений досить великий обсяг інформації з проблеми конфлікту. Вона втримувалася в поглядах видатних мислителів минулих епох;

- ✓ цей час характеризувався найсильнішими соціальними потрясіннями - війнами, економічними кризами, соціальними революціями. Усе це вимагало глибокого наукового аналізу, нових теоретичних підходів до дослідження соціальних проблем;

- ✓ у цей період виникає ціла низка нових наук і концепцій, що докорінно змінили людські можливості соціального пізнання.

Серед цих наук - марксистська філософія, основи якої заклали *К.Маркс* (1818-1883) і *Ф.Енгельс* (1820-1895); соціологія, що бере свій початок із робіт *О.Конта* (1798-1857); психологія, біля джерел якої стояв *В. Вундт* (1832-1920). Істотний внесок у загальну теорію конфлікту зробив *К.Маркс*, розробивши вчення про протиріччя й розвивши модель конфлікту революційного класу й соціальних змін. *К.Маркс* розвивав теорію соціального конфлікту суспільства. Також слід відзначити роботи *Г. Зіммеля* (1858-1918) — німецького соціолога, який перший увів термін «соціологія конфлікту». Конфлікт, на думку *Г.Зіммеля*, у суспільстві неминучий і невідворотний, він сприяє соціальній інтеграції, визначає характер конкретних соціальних утворень, зміцнює принципи й норми їхніх орієнтацій. Положення, запропоновані *Г.Зіммелем*, являють собою досить струнку теорію, що пояснювала явища соціального життя, показувала те позитивне, що може дати конфлікт у соціальній сфері, включаючи й організацію [7].

Отже, фундамент конфліктології закладався за допомогою засновників

соціології, до яких по праву відносять О.Конта, Г.Спенсера, К.Маркса, Г.Зіммеля. Їхні праці стали, з одного боку, загальнотеоретичною базою конфліктології, а з іншого – методологічним керівництвом для розробки практичних прийомів аналізу, оцінки та вирішення соціальних конфліктів.

Таким чином, перші цілісні концепції конфлікту з'явилися на межі XIX-XX ст., однак і в попередні сторіччя кращі розуми людства пропонували своє бачення природи цього феномена, шляхів запобігання й вирішення конфліктів. На межі зазначених століть теоретичний інтерес до теорії конфлікту був очевидний.

Основними ідеями, які зберігають свою актуальність і в наш час, є такі:

- ✓ конфлікти неминучі й невідворотні, вони існували завжди й будуть існувати стільки, скільки існує спілкування людей між собою;
- ✓ конфлікт повинен бути прийнятий як одна із форм нормальної людської взаємодії;
- ✓ конфлікти мають позитивні й негативні функції. Вони не завжди й не обов'язково призводять до руйнувань;
- ✓ конфлікт містить у собі потенційні позитивні можливості. Продуктивність конфронтації виникає з того факту, що конфлікт веде до зміни, зміна веде до адаптації, адаптація до виживання;
- ✓ цінність конфліктів у тім, що вони запобігають окостенінню системи, відкривають дорогу інноваціям;
- ✓ конфлікт – це стимул до вимірів, це виклик, що вимагає творчої реакції;
- ✓ конфлікт може бути керованим, причому керованим таким чином, що його негативні, деструктивні наслідки можуть бути мінімізовані, а конструктивні можливості посилені;
- ✓ конфлікт – це те, із чим можна працювати [5].

Отже, конфлікт - є неминучою і дуже розповсюдженою властивістю соціальних систем; явище, що відіграє значну роль як у соціальному житті людини (в інтерперсональних відносинах і в міжгруповій взаємодії), так і

суспільства. Він є одночасно і причиною, і предметом, і, зрештою, наслідком (як позитивним, так і негативним) різних критичних ситуацій у житті особистості. Протиріччя, конфлікти, криза, що переживає людина, є джерелами розвитку особистості, визначають її конструктивний або деструктивний життєвий сценарій.

2. Починаючи із середини ХХ століття, відбувається активний розвиток власне теорій конфліктів. Так, фахівці з конфліктології [2] зазначають, що серед представників різних напрямків закордонних психологічних досліджень конфлікту в першій половині ХХ ст. виділяються: психоаналітичний (З.Фрейд, К.Юнг, А.Адлер, К.Хорні, Е.Фром); соціотропний (У.Мак-Дугал, С.Сігеле та ін.); етологічний (К.Лоренц, Н.Тінберген); теорія групової динаміки (К.Левін, Д.Креч, Л.Ліндсей); фрустраційно-агресивний (Д.Долард, Л.Берковитц, Н.Мілер); поведінковий (А.Бас, А.Бандура, Р.Сірс); соціометричний (Д.Морено, С.Дод, Г.Гурвіч); інтеракціоністський (Е.Берн, Д.Мід, Т.Шибутані, Д.Шпігель). До сучасних підходів автори відносять: теоретико-ігровий (М.Дойч); теорія організаційних систем (Р.Блейк, Дж.Мутон); теорія та практика переговорного процесу (Д.Прюїт, Д.Рубін, Р.Фішер, У.Юрі).

В історії вивчення конфлікту в *західній соціології* виділяють три етапи: друга половина ХІХ ст. – соціал-дарвінізм (Г.Спенсер); перша половина ХХ ст. - функціональна теорія конфлікту (Г.Зіммель) та структурний функціоналізм (Т.Парсонс); друга половина ХХ ст. – теорія позитивно-функціонального конфлікту (Л. Козер), конфліктна модель суспільства (Р. Дарендорф), загальна теорія конфлікту (К. Боулдінг) [1].

Конфліктологія протягом свого становлення й розвитку постійно зверталася до психології в пошуках можливостей розуміння природи конфліктів і способів роботи з ними. Так, проблемам конфліктів були присвячені *роботи З. Фрейда, К. Юнга, Е. Берна* й інших авторів [8].

Зігмунд Фрейд (1856-1939 рр.) створив одну із перших концепцій людської конфліктності — теорія психоаналізу, відповідно до якої поява й розвиток внутрішньоособистісних конфліктів визначаються зіткненням усередині особистості несвідомих психічних сил. З.Фрейд указував на необхідність пошуку причин міжособистісних конфліктів у сфері несвідомого.

Карл-Густав Юнг (1875-1961 рр.) висунув положення про існування колективного несвідомого, запропонував типологію характерів особистості, що пояснює поведінку особистості в конфлікті.

Ерік Берн (1902-1970 рр.) створив теорію трансактного аналізу. За Е.Берном, структура особистості містить у собі три компоненти-стани: «дитина», «батько» й «дорослий». Якщо реалізується непересічна трансакція, то вона забезпечує безконфліктні відносини. Якщо виникає пересічна трансакція, то процес спілкування порушується і може виникнути конфлікт [7].

У 50-х роках ХХ ст. в США, Німеччині, Франції та інших західних країнах склалися й одержали розповсюдження сучасні концепції конфлікту. Першою за часом появи варто назвати концепцію позитивно-функціонального конфлікту американця Льюїса Козера.

«Теорія позитивно-функціонального конфлікту» Л.Козера розглядає: причини конфліктів, гостроту конфліктів, тривалість конфліктів, функції конфлікту. Л.Козер стверджує, що не існує соціальних груп без конфліктних відносин, і що конфлікти мають позитивне значення для функціонування суспільних систем та їхніх змін. Згідно з Л.Козером, конфлікт виконує інтегративні й адаптивні функції в соціальній системі, також сприяє збереженню стійкості й життєвості організації. Конфлікт може сприяти більш чіткому розмежуванню між групами, сприяти централізації прийняття рішень, зміцнювати єдність групи, підсилювати соціальний контроль. Л.Козер виділяє "причинні ланцюги", що описують, яким чином конфлікт зберігає або відновлює інтеграцію системи і її пристосованість.

Р.Дарендорф у діалектичній теорії «*конфліктної моделі суспільства*» виділяв не тільки негативні чинники конфлікту, але й позитивні: конфлікт, на його думку, є джерелом інновацій, соціальних змін. З його точки зору, конфлікти, в принципі, не переборні із суспільного життя, вони всюдишні як неминучі наслідки всякої ієрархічної організованої системи. *Р.Дарендорф* аналізує соціальну організацію будь-якого рівня, починаючи від індивіда невеликої групи або установи до суспільства в цілому, що він називає «імперативно координованою асоціацією». Для цієї організації характерний чіткий поділ ролей і статусів її членів, а основними рольовими позиціями, згідно з *Р.Дарендорфом*, є позиції, обумовлені диференціацією владних відносин. За певних умов усвідомлення цієї протилежності інтересів зростає, й організація ділиться на дві конфліктуючі групи. Вирішення конфлікту спричиняє перерозподіл влади. Але перерозподіл влади узаконює нові групи правлячих і керованих ролей, які знову починають конкурувати один з одним. Отже, розвиток організації - це ланцюг повторюваних конфліктів із приводу відносин влади. Таким чином, *Р.Дарендорф* зробив спробу з'ясувати, які умови викликають перетворення звичайних груп у конфліктні, а також, які умови впливають на гостроту конфлікту, ступінь і темп змін, викликаних конфліктом. З його точки зору, соціальний конфлікт – результат опору існуючим у всякому суспільстві відносинам панування і підлеглості. Придушення конфлікту веде до його загострення, а раціональна регуляція - до контрольованої еволюції.

У «*загальній теорії конфлікту*» *К.Боулдінг* стверджує, що конфлікт невіддільний від громадського життя (у природі людини — прагнення до боротьби із собі подібним). Конфлікт— ситуація, в якій кожна із сторін прагне зайняти позицію, несумісну й протилежну стосовно інтересів іншої сторони.

Існують два аспекти соціального конфлікту: статичний і динамічний. Статичний - аналіз сторін (суб'єктів) конфлікту (особистості, організації, групи) і відносин між ними. Їх класифікують у такий спосіб: етнічні, релігійні, професійні. Динамічний - вивчає інтереси сторін як спонукальні сили в

конфліктній поведінці людей. Під динамікою конфлікту розуміють - сукупність відповідних реакцій на зовнішні стимули. На думку К.Боулдінга, в сучасних суспільствах можливо й необхідно регулювати соціальні конфлікти. Вони є видом соціальної взаємодії, при яких сторони усвідомлюють своє протистояння й своє відношення до них - тоді опоненти свідомо організуються, виробляють стратегію й тактику боротьби. Але все це не виключає того, що конфлікти можна й потрібно переборювати або обмежувати [4].

Таким чином, до цього часу склалося розуміння конфліктології як науки, що вивчає появу, розвиток і розв'язання конфліктів та має декілька напрямків:

- 1) філософсько-соціальний (що охоплює загальні тенденції розвитку конфліктів на макрорівні);
- 2) організаційно-соціологічний (вивчає причини й динаміку конфліктів організацій, груп, колективів);
- 3) індивідуально-психологічний (вивчає психофізичні особливості й характеристики окремих особистостей, їхню поведінку в конфлікті).

Судячи із числа публікацій, у загальному проблемному полі вітчизняної конфліктології інтереси дослідників концентруються навколо двох напрямків - проблеми міжособистісних (міжнаціональних) конфліктів і проблеми трудових конфліктів, соціальної напруженості на підприємствах, страйків.

Сьогодні склалася ситуація, коли конфліктна проблематика актуалізована й у реаліях громадського життя, й у свідомості суспільства. Усвідомлюється необхідність створення механізмів та інститутів регулювання конфліктів, здійснення контролю над конфліктним процесом, як ніколи велика потреба людей у допомозі психологів з найрізноманітніших питань громадського життя.

3. Сьогодні в Україні склалася така ситуація, коли конфліктологічна проблематика свідомо затребувана українською суспільною свідомістю. Як відзначає М.І.Пірен [10], в Україні конфліктологія тільки формується й перед

українськими дослідниками постала низка завдань як теоретичного, так і практичного плану:

- ✓ напрацювання категоріального та понятійного апарату з основ конфліктології, створення наукової бази, викладання у вищих навчальних закладах як однієї з важливих та необхідних наук;

- ✓ інтеграція гуманітарного, медико-біологічного й технічного підходів у дослідженні конфліктів і пошуку індикаторів їхнього раннього виявлення з використанням сучасних системно-математичних методів;

- ✓ підготовка фахівців для наукового та практичного дослідження проблем прогнозування, запобігання та розв'язання конфліктів, створення спецгруп практиків-конфліктологів;

- ✓ вивчення та вмале запозичення кращого світового досвіду з конфліктології за допомогою організації та проведення міжнародних конференцій, симпозіумів, тренінгів і направлення фахівців до інших країн для ознайомлення з набутим досвідом за сприяння Міжнародного фонду «Відродження»;

- ✓ організаційно-дослідницька робота для створення монографій, підручників і практикумів із конфліктології для практичних порад розв'язання та запобігання конфліктам.

Зараз у країні працюють науковці, які ведуть як фундаментальні, так і прикладні дослідження, займаються одночасно аналітичною та консультативною роботою. Особливо затребувані деякі фахівці-конфліктологи під час виборів. Перед ними постають такі питання: вироблення спеціальних механізмів, створення спеціальних груп управління конфліктами.

В Україні працює Центр політичних досліджень і конфліктології, вищі навчальні заклади випускають фахівців-конфліктологів. Дисципліна «Конфліктологія» викладається майже у всіх вищих навчальних закладах України на різних спеціальностях (наприклад, Запорізький національний університет – м. Запоріжжя; Університет цивільного захисту України,

Академія праці соціальних відносин федерації профспілок України, Інститут безперервної фахової освіти – м. Київ; Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка – м. Суми; Полтавський університет споживчої кооперації України – м. Полтава та багато ін.).

Вийшли перші наукові праці, посібники з конфліктології, серед них: «Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні» І.Е.Бекешкіної (1994 р.); «Словник-довідник термінів з конфліктології» М.І.Пірен (1995 р.); «Конфлікт і згода» А.Ішмуратова (1996 р.); «Практична психологія конфлікту» Г.В.Ложкін, Н.І.Пов'якель (2000 р.); «Основи конфліктології» А.Гірник (2001 р.); «Конфліктологія» М.І. Пірен (2003 р.); «Основи конфліктології та теорії переговорів» М.В.Цюрупа (2004 р.); «Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика» Г.В.Ложкін, Н.І.Пов'якель (2007 р.) та ін.

Певним внеском вчених України в розвиток конфліктології як науки є проведення міжнародних конференцій та видання їх матеріалів, а саме: «Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть» (Київ, 1999 р.), «Українська еліта та її роль в державотворенні» (Київ, 2000 р.) та ін. Матеріали цих конференцій становлять досить цікавий та об'ємний банк даних, що має гносеологічну та інформаційну для спеціалістів-дослідників проблем конфліктології, а також практиків-конфліктологів.

Українські вчені створили спеціальну програму психологічних тренінгів, що націлені на навчання конструктивній поведінці в умовах конфліктної ситуації. З'явилися фахівці-практики, здатні надати реальну допомогу в успішному вирішенні конфліктів шляхом добре організованого процесу.

Розроблені методики переговорів за участю посередників медіаторів вирішення конфлікту. Медіаторство стало професійною справою спеціально підготовлених до нього осіб. Почали створюватися медіаторські фірми, що надають посередницьку допомогу людям у вирішенні найрізноманітніших конфліктів - службових, сімейних, між окремими людьми, між групами, між

організаціями. Конфліктні ситуації в українському суспільстві потрібно розглядати разом із притаманною специфікою та особливістю його історичного розвитку, українською ментальністю.

Література

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДИАНА, 2002. – 551 с.
2. Гришина Н.В. Психология конфликта. – СПб.: Питер, 2000. - 464 с.
3. Громова О.Н. Конфликтология. Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем». Издательство «ЭКМОС», 2000. - 320 с.
4. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
5. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.